

AZ EURÓPAISÁG PARADOXONA*

A NYUGAT- ÉS LIBERALIZMUSKRITIKA ÖSSZEFONÓDÁSA CIORANNÁL

F E K E T E B A L Á Z S

Emil Cioran művei természetesen sok szemszögből elemezhetőek, és ezek közül a leggyakrabban filozófiai vagy irodalmi irányú értelmezésekkel találkozhatunk. Ebben az esszében egy eltérő megközelítés segítségével próbálok meg Cioran munkásságához közelebb kerülni, noha ez az irány több szempontból is meglehetősen kockázatosnak tűnik. Az esszé kérdésfelvetése ugyanis politikai filozófiai, mivel megkísérli fő vonalaiban bemutatni, hogy a Nyugatkritika hogyan kapcsolódik össze Cioran egyes műveiben a liberalizmuskritikával. Cioran köztudottan rendkívül szkeptikus volt a nyugati civilizáció állapotával kapcsolatban, ebben „elődje és mestere”, Nietzsche gondolkodásmódját idézi, és izgalmas kérdés, hogy vajon a Cioran által látni vélt civilizációs hanyatlás – a hazai kontextusban beszédes, hogy 1998-ban történelmi témájú esszéválogatása *Egy kifulladás civilizációról* címmel jelent meg Fázsy Anikó szerkesztésében – mennyiben kapcsolódhat össze a modern Nyugatot alapjaiban meghatározó liberalizmus vélt problémáival. Cioran gondolatainak tanulmányozása segíthet a korunkban egyre áthatóbbá váló, a filozófusok és az esszéisták zártabb köreiből a szélesebb közgondolkodáshoz utat találó Nyugatkritika eszmetörténeti gyökereinek és összefüggéseinek jobb megértésében. Ne felejtjük, hogy Cioran a nyugati civilizáció perspektíváit illetően már az 1950-es évektől hangot adott kétségeinek, amikor a szélesebb európai gondolkodást még az általános optimizmus határozta meg.

KÖZELÍTÉSEK CIORANHOZ

Ez a feladat azonban egyáltalán nem veszélytelen és problémamentes. Cioran munkásságának tanulmányozása több szempontból is kihívás. Ez segíthet egy érzékenyebb és reflektáltabb, bár ezért minden bizonnyal kevésbé tudományos igényű megértés kidolgozásában.

Elsőként ki kell mondani, bármennyire is banálisan hangzik ez az állítás, hogy Cioran műveinek értelmezése egyáltalán nem könnyű feladat. Ennek oka, hogy Cioran tudatosan ellentmondásos szerző, a szöveg- és gondolatbeli inkoherencia nála gyakran felvállalt alkotói módszer. Ezt a hatást felerősítik kedvelt műfajai, az esszék és összefűzött töredékek, melyek önmagukban is remek megoldásokat kínálnak az ellentmondások megfogalmazására. Ezt az inkoherenciára való hajlamot kontextusba helyezheti, hogy személyiségétől

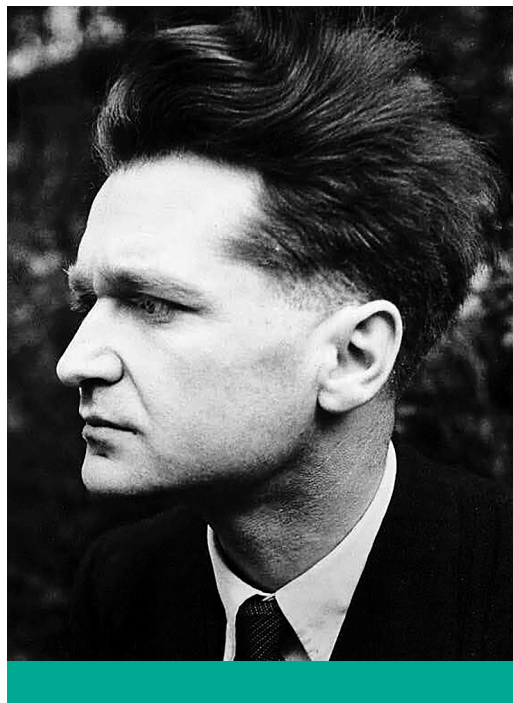
* Az esszé alapjául szolgáló előadás az I. ELTE ÁJK Jog- és politikaelméleti konferencián hangzott el 2024 nyarán. Köszönöm Mándi Tibor bátorítását és támogatását, valamint azt, hogy befogadta az általa szervezett *A liberalizmus válsága és a „posztliberalizmus”* című szekcióbá. Külön köszönettel tartozom Pásztor Péternek a gondolatmenet lezárásához fűzött értékes megjegyzéséért.

sem idegen a korábban nagy lelkesedéssel vallott eszmékkel és gondolatokkal való hirtelen szembefordulás. E ponton gondoljunk csak a Vaszgárda által képviselt eszmék – miszticizmus és nacionalizmus – iránti rajongására, majd azok tudatos megtagadására. Nem véletlen, hogy vannak, akik az „inkonzisztencia mesterének” tartják, egész munkásságán átüt az ellentmondások létezésének elfogadása és a szigorú gondolati struktúrák – a filozófia analitikus és rendszerépítő hagyományának – tagadása.¹

A második nehézség szintén Cioran közlésmódjához kapcsolódik. Ő maga is többször említi, hogy leginkább a francia moralistákat (Chamfort, La Rochefoucauld) érzi magához intellektuális értelemben közel. E hagyomány követése pedig magában rejt a személytelen és kategorikus, illetve rendszerezett és keretezett gondolkodás- és kifejezésmódon történő túllépést. A francia moralisták sosem szigorúan vett tudományos igénygel közelítették meg tárgyukat, műveikben a társadalmi és politikai kérdések vizsgálata nem igazán szakítható el a kortárs történelmi és személyes kontextustól. E hagyományban nincs „tisztá” filozófiai vagy politikai kérdés, hanem az arra adott személyes, kontextusba ágyazott reflexiókra épül, s e megközelítést Ciorannál is könnyű felismerni. A Cioran műveit keretező intellektuális hagyomány is hajlamosítja tehát a csapongásra és az ellentmondások felvállalására.

Utolsóként arra is rá kell mutatni, hogy Cioran sosem írt kifejezetten politikai filozófiai igénygel, hanem gondolatainak lejegyzése közben gyakran úgymond beleütközött az ilyen jellegű kérdésekbe. Még ha filozófiai álláspontját többé-kevésbé lehetséges is azonosítani, leginkább azért, mert többször is összefoglalta saját pozícióját egyes szövegeiben vagy interjúiban, a politikai filozófiai kérdésekről vallott nézetei közel sem ennyire artikuláltak.² Ezért önmagában is nehéz feladat ezek összegyűjtése és valamiféle keretezése.

E sok nehézség ellenére is érdemes Ciorannal foglalkozni, mivel ami a kutatás szempontjából hátrány, az az olvasó és a gondolkodó ember szemszögéből kifejezetten előny. Töredékei és maximái, nekilöduló, aztán kiszámíthatatlan irányt vevő gondolatfutamai, remek stílusa mind-mind gondolkodásra kényszeríti az olvasót, és elkerülhetetlenné teszi, hogy szellemi interakcióba lépjen a szerzővel. Az olvasó Ciorant olvasva ráésmélhet egy összefüggésre, megdöbbenhet egy állításon, felháborodhat egy felismeréstől, vagy azonosulhat is egy gondolattal. Cioran tehát kirángat minket a korunkra oly jellemző szellemi apátiából és ellaposodásból. Ez az esszé amellet érvel, hogy van értelme Cioran szövegeit politikai filozófiai szempontból is tanulmányozni, és ha innen közelítünk, akkor felismerhetjük, hogy gondolkodásában *a Nyugatkritika és a liberalizmuskritika összefonódik*, valójában ugyanannak az érmének a két oldala. E kritikai és pesszimista megközelítés origója pedig annak felismerése, hogy Cioran szerint a politikai filozófia nem képes az egyénre valóban empátikusan tekinteni és a szorongásait megértően kezelni.

Emil Cioran (1911–1995)
Párizsban, a II. világháború után

A NYUGAT- ÉS A LIBERALIZMUSKRITIKA

A fentiek alátámasztásához kettő – ugyanabból az alkotói korszakból származó – szöveget szeretnék az életműből részletesebben megvizsgálni. Egyikük a *Levél egy távoli barátunk* címet viseli, és eredetileg 1957-ben jelent meg

1 Roger KIMBALL: The anguishes of E. M. Cioran. *New Criterion*, 1998/március.

2 Az életműkiadást egy közel hatvanoldalas szöveget – *Glossaire* – zárja, amit a kötet szerkesztője állított össze. Ez a rész egyes szavak kapcsán rövid részleteket közöl Cioran interjúiból vagy levelezéséből, így teremtve kontextust a szövegekhez. Érdekes, és beszédes is, hogy ebben a szövegben csak nagyon kevés politikai kapcsolódással rendelkező kifejezés található. E. M. CIORAN: *Œuvres*. szerk. Yves PEYRÉ, Éditions Gallimard, Párizs, 1995. 1735–1791.

a Nyugat egzisztenciális krízise

a *Nouvelle Revue Française* folyóiratban, mely a mai napig a francia értelmiség egyik csúcsfolyóiratának számít.³ Másikuk pedig az *Egy kifulladás civilizációról* című, mely az 1956-ban megjelent *La tentation d'exister* kötet második eszszéje.⁴ Mindkettőt Fázsy Anikó fordításában idézem, aki véleményem szerint Cioran legavatottabb magyar közvetítője volt. Az eredetiek hozzáférhetőek a Cioran-életművet összességében bemutató *Œuvres* című valamivel több mint ezernyelcszáz oldalas kötetben.⁵

Először is, Cioran Nyugat-kritikája mindenekelőtt történeti és civilizációfókuszú. Ezzel csatlakozik ahhoz a szerteágazó európai szellemi hagyományhoz, mely szerint a világ olyan nagy civilizációkra osztható fel, melyek önálló identitással és saját – valahonnan valahova tartó – történelemmel rendelkeznek. Továbbá e civilizációk interakciói, legyenek azok békések vagy fegyveresek, a történelem mozgatórugói. Noha napjainkban ez a megközelítés kevésbé része közgondolkodásunknak, nem nehéz felismerni, hogy világszemléletünk mélyén továbbra is hat; például amikor különbséget teszünk a Nyugat és Eurázsia között, az egyik hanyatlását és a másik felemelkedését vizionálva, vagy Európát a nyugati és az ortodox kereszténység alapján osztjuk fel. A Nyugat Cioran szerint kifulladás, és tartós egzisztenciális krízisbe került. Ennek az ő értelmezésében több oka is van. Ezek közül az első, hogy „a felvilágosodás százada óta a tolerancia jegyében Európa egyfolytában a bálványait döntögeti: ereje teljében legalább hitt bennük és harcolt védelmükben”.⁶ Bálványaink ledöntése tehát a hit elvesztéséhez vezet (érdemes megjegyezni, hogy Ciorannál a hit nemcsak valamiféle transzcendens tudás és meggyőződés, hanem energia és eltökéltség, azaz a teljességre törekvő élet alapvető forrása, és így egzisztenciális természetű), ez márpedig magában rejtje Európa akaratának s ezzel harcosságának meggyengülését. Ha nem hiszünk semmiben, akkor küzdeni sem tudunk semmiért, ez pedig más, fiatalabb és energikusabb civilizációkkal szemben gyorsan vereséghez vezethet, így hát „Európa üresség, mely felé csakhamar megindulna a sztyeppék... egy másik üresség, egy új” (kiemelés az eredetiben).

A bálványok lerombolása Cioran szerint azonban nemcsak a hit elvesztése miatt civilizációs probléma, hanem amiatt is, mert ezzel párhuzamosan az „az előítéletek lerombolását vonja maga után”. Az előítéletek nélkülözhetetlenek, azok adnak ugyanis arculatot és tartósságot egy civilizációnak. Amennyiben az előítéletek eltűnnek, akkor Cioran szerint eltűnik az egyén szabadságát biztosító viszonyítási rendszer is, márpedig „ha egy civilizáció nem alkalmazkodik többé előítéleteihez, holt betű lesz szeszély, szabadság, egyén”. Ha nem tudjuk, hol vannak a határok, legalább szellemi értelemben, akkor szabadok sem lehetünk, hiszen nincsen mihez mérni és viszonyítani cselekedeteinket, nincs miben kételkedni.

Végző soron Cioran diagnózisa szerint Nyugaton „az ember belefáradt, hogy önmaga legyen”. A Nyugat felvilágosodása és modernsége tehát ahhoz vezetett, hogy az ember elkezdte elveszíteni egzisztenciális alapjait, a hitet, az érzelmeket, a kételyt, mindazt, ami a racionális gondolkodás előretörésével már nem fért be az így konstruált, alapvetően pozitív előjelű, autonóm és tudatos ember képébe. Ennek pedig átütő civilizációs hatása van, hiszen Cioran szerint „nagy adag örűtség nélkül egyáltalán nincs kezdeményezés, nincs vállalkozás, nincs mozdulat”, azaz egy civilizáció sikeressége nemcsak a kimunkált, gyakran technikai jellegű tudatosságon, hanem az amellet és amögött elhelyezkedő egyéb – egyáltalán nem racionális, ellenben gyakran ördögien erős – motiváción is múlik. A Nyugat tehát Cioran szemében elfáradt, kifulladás, és folytonos egzisztenciális krízissel szembesül. Ez a mozzanat elvezet a liberalizmuskritiká-

3 E. M. CIORAN: *Kétféle társadalomról. Levél egy távoli barátának* [1957] = Uő.: *Történelem és utópia*, szerk. és ford. FÁZSY ANIKÓ, Nagyvilág, Bp. 2005. 7–27. Ez az esszéjelel válasz Constantine Noica filozófusnak, fiatalkori barátjának, aki korábban a nyugati élet milyenségéről kérdezte. Noicát részben emiatt huszonöt év börtönre ítéleték.

4 E. M. CIORAN: *Egy kifulladás civilizációról* [1956] ford. FÁZSY ANIKÓ = Uő.: *Egy kifulladás civilizációról*, vál. FÁZSY ANIKÓ, Nagyvilág, Bp. 1998. 5–24.

5 E. M. CIORAN: *Sur une civilisation essoufflée és Sur deux types de société* = Uő.: *Œuvres*. I.m. 832–846. és 979–992.

6 CIORAN: *Egy kifulladás civilizációról*. I.m. 11.

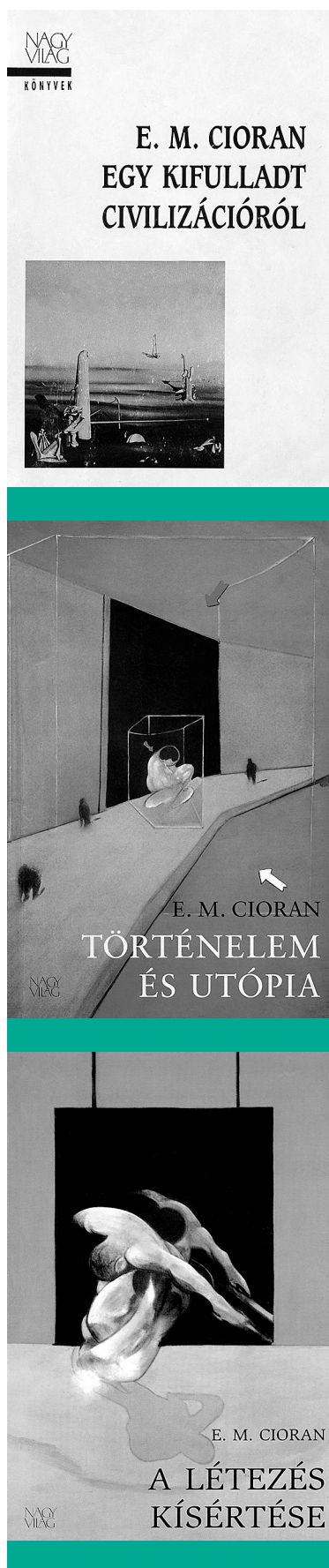
hoz, mivel Cioran szerint a liberalizmus elvárásainak nagy szerepe van ebben a válságban.

A liberalizmuskritika Cioran mélyen egzisztencialista gondolkodásába ágyazódik be, ezért nem a hagyományos politikai filozófiai kritika – például a konzervatív vagy a marxista – mintázatait követi. Azokkal összehasonlítva egyszerre szegényesebb és kiterjedtebb is. Szegényesebb, mert nélkülözi a politikai filozófia bevett fordulatait, de gazdagabb is, mert – ugyan csapongva, de – bevonja az egzisztencializmus szempontjait.

Cioran fő érve a liberalizmussal szemben, hogy az egyszerűen nincs összhangban az ember – általa vélt – alaptermészetével. Egy ponton úgy érvel, hogy ahhoz, „hogy elfogadjuk őket [ti. a többi embert], tudni kell lemondani, erőszakot venni önmagunkon, saját természetünk ellen tenni, *gyengének mutatkozni*”.⁷ A liberalizmus által megkövetelt tolerancia és az abban rejlő elfogadás tehát ellentétes az ember legalapvetőbb vonásaival. Ezért a liberalizmus akár egy olyan jelenséggént is értelmezhető, amely politikai elvárásaival folyamatosan az ember alapjellemzői ellen küzd, és ha sikeres, akkor elgyengíti, megfosztva őt természete alaptulajdonságaitól. Cioran azt is vallja, hogy „a szabadságot saját magunknak teremtjük meg”, tehát a valódi szabadság nem egy politikai berendezkedés sajátosságaiból, milyenségéből és mechanizmusaiból fakad, hanem az emberi akartból. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy „a liberalizmus ingatagsága, ösztöneink kihívása, rövid és csodaszzerű siker, kivételes állapot, lelkünk parancsolatainak elenpólusa. Természetünknel fogva alkalmatlanok vagyunk rá: csak akkor nyílik meg előttünk, ha erőnk elhagyott.”⁸ Látható, hogy Cioran axiómaszerűen vallja, hogy az emberi természettel nem lehet szembefordulni, végső soron mindig természetünk – beleértve ösztöneinket és alantasságainkat – diadalmaskodik, és ezért az ember „megjavíthatóságába” és „jobbításába” vetett hit pusztán csak illúzió. Az emberi konstrukciók, bármennyire is kifinomultak és nemes célokat vallanak,⁹ valójában erőszakot tesznek az ember valódi természetén, és így csak átmeneti sikereket érhetnek el.

Egyáltalán, vajon valóban sikeresnek tekinthető-e a liberalizmus, még ha a ciorani átmeneti értelemben is? Ment-e előre a világ a liberalizmus térhódításával párhuzamosan? Cioran e ponton is kiábrándító, hiszen szerinte a liberalizmus által teremtett polgári társadalom kapcsán „enyhe kifejezés, hogy az igazságtalanság burjánzik benne, őszintén szólva maga az igazságtalanság”.¹⁰ E sommás ítélet arra utal, hogy a polgári társadalom több évszázados, valóságtól elrugaskodott tömjenezése pusztán optikai csalódás, ez a berendezkedés igazából az igazságtalanságra és a közönyre épül. A kommunista berendezkedéssel összevetve pusztán annyi a különbség – mint ezt régi barátjának, a sztálinista Romániában bebörtönzött Constantin Noicának írja –, hogy „önök kényszerből vannak együtt, mi kényszer nélkül”.

Cioran tehát egyértelművé teszi, hogy pusztán a szabadságra nem építhető semmilyen közösség vagy társadalom. Jó példa erre, hogy a liberális gondolkodás által szinte metafizikai rangra emelt szabadságjogokról Cioran annyit mond, hogy azok „csak beteg társadalmakban virágoznak: türelem és tehetetlenség ugyanazt jelenti”. Ha megfosztjuk magunkat a misztikumtól, az abszolútumtól és a metafizikától, tehát mindentől, ami a természetünk igazi problémáira képes reflektálni és válaszokat kínálni, akkor csak az

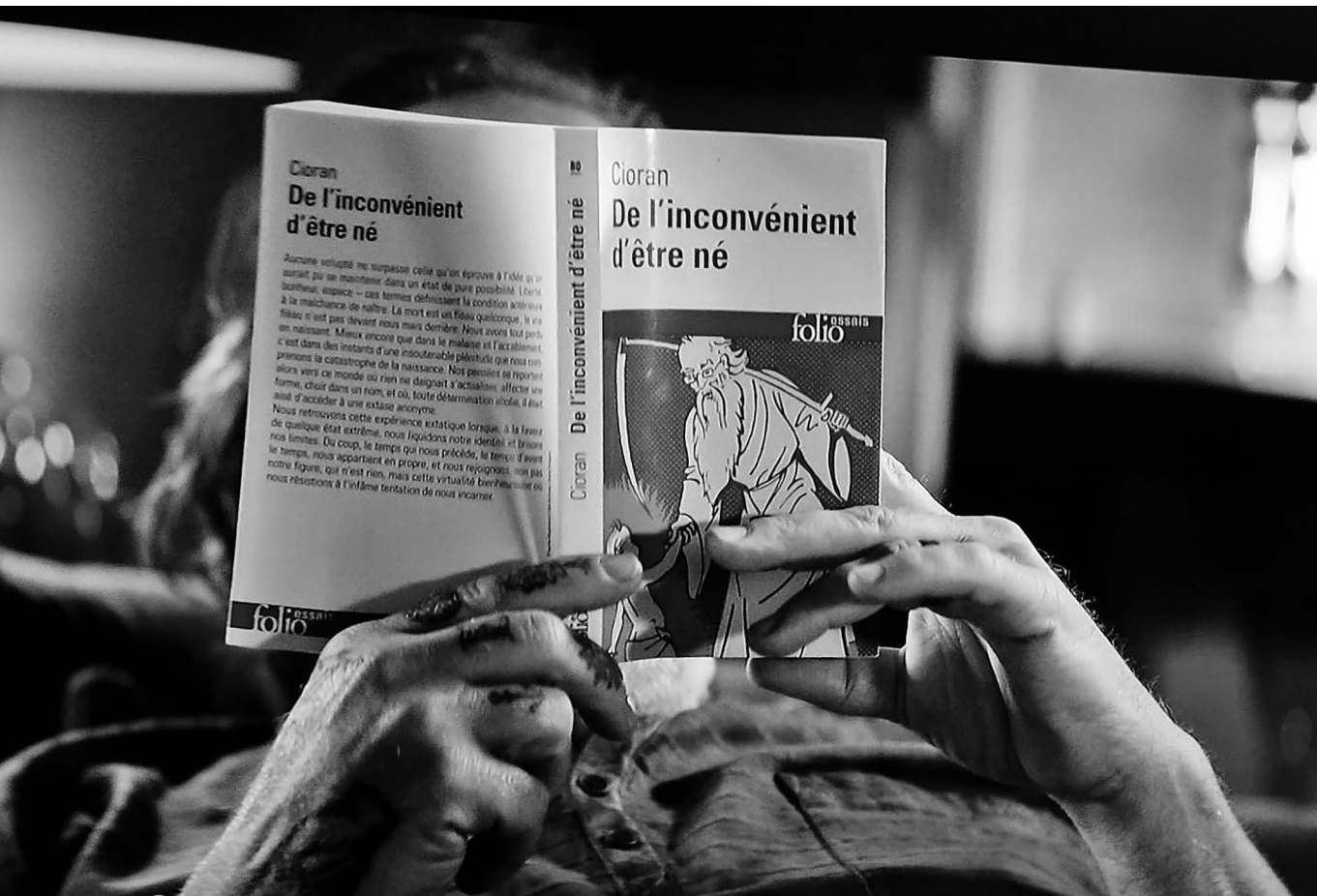
Átértékelés – Emil Cioran magyarul kiadott esszéketetei: *Egy kifulladás civilizációról* (1998), *Történelem és utópia* ([1960] 2005) és *A létezés kísértése* ([1956] 2008)

7 CIORAN: *Kétféle társadalomról*. I.m. 10. Kiemelés az eredetiben.

8 Uo.

9 Vö. Rawls egyetemi előadásait Kantról: John RAWLS: *Lectures on the History of Moral Philosophy*. szerk. Barbara HERMAN, Harvard U. P., Cambridge, 2003. 143–325.

10 CIORAN: *Kétféle társadalomról*. I.m. 16.

Meta – Részlet a *Mesterfogás* című francia vígjátékból (rend. Rémi Bezançon, 2023), ahol az egyik főszereplő Cioran *A születés hátrányai* (1973) című könyvét olvassa (X)

üresség marad. Ebben a felületesség és közöny által megteremtett ürességben kezdhet működni a szabadság, de „a szabadság, mint mondtam, ahhoz, hogy megnyilvánuljon, ürességet követel; követeli és belebukik.”¹¹ Azaz a liberalizmus által teremtett társadalmi „rendbe” – nagy kérdés, hogy vajon itt a rend kifejezés egyáltalán használható-e, hiszen Cioran szerint a liberalizmus leginkább azokat a jelenségeket oldja fel, melyek egy rend megalapozói lehetnének – úgy az átmenetiség, mint a szükségszerű bukás is bele van kódolva.

AZ EURÓPAISÁG PARADOXONA

A fentiek véleményem szerint jól mutatják, hogy Cioran írásaiban nem választható el a Nyugat- és a liberalizmuskritika. Annak hátterében Cioran erős antropológiai pesszimizmusa áll, hiszen az ember lényegének nem a jóra való törekvést, hanem az elsődleges ösztönök működését és annak legalapvetőbb következményét, a szorongást látja. Gondolatai olvashatóak úgy, hogy szerinte a Nyugat hanyatlásának fő oka, hogy az utóbbi évszázadokat uraló liberalizmus – mely sikeresen elkezdte legyőzni a hitet, és megfosztotta Európát az utópia perspektívájától is – és az azokra épülő politikai berendezkedések hibás emberképük miatt egyszerűen nem tudnak az egyén valódi természetéből fakadó szorongásával mit kezdeni, és így magára hagyatottságba és a közönybe taszítják az egyes embert – ez pedig civilizációs válsághoz vezet. A liberalizmus toleranciája megfosztja az embert korábbi transzcendens támaszaitól, melyek segítségével legalább szembenézhetett valódi természetével, még ha leggyakrabban el is bukott ennek során, ugyanakkor nem kínál cserébe semmit, csak az ürességet elfedni képtelen dogmákat.

¹¹ Uo.

De van itt még egy kérdés, amit fel kell tenni! Vajon hogyan közelítheti meg az itt és most történelmi szituáltságából ki nem szakítható egyén – immár nem az absztrakt ember – ezt a helyzetet? E ponton Cioran gondolatmenete nem várt fordulatot vesz, és ezzel rámutat az európaiság egyik alapvető paradoxonjára. Érdekes ezen a ponton kicsit hosszabban idézni:

„Hogy milyen küzdelmek árán és miképpen értem el, hogy leszokjam az öröngésről, hosszú volna elmondani [...] Bármilyenek is voltak küzdelmeim, egyáltalán nem csak miattuk váltottam irányt; egy sokkal természetesebb és lesújtóbb jelenség is hozzájárul, a kor, a tüneteivel, melyek nem csálnak: egyre több jelét adtam a türelemnek [...] Energiám fogytával hajlandóságom egyre nőtt a türelemre. Való igaz, nem voltam már fiatal: a másik ember érthetőnek tűnt fel előttem, sőt valóságosnak. Búcsút mondtam a *kivételességnek és sajátosságainak*; megkísértett a bölcsesség: a végemet jártam? Idáig kell jutni, hogy *őszinte* demokraták legyünk? Nagy örömmre szolgált, amikor észrevettem, hogy ez nem egészen áll rám, hogy én megőriztem a fanatizmus nyomait, valamit az ifjúkorból: egyetlen új elvemmél kapcsolatban sem ismertem megalkuvást, *hajlíthatatlan* liberális voltam. Ma is az vagyok.”¹²

A korábban a Nyugat és a liberalizmus engesztelhetetlen kritikusaként bemutatott Cioran tehát – mintegy mellesleg, a Noicával folytatott szellemi dialógus közben – bevallja, hogy ő valójában demokrata és liberális, ráadásul őszintén és hajlíthatatlanul. Első pillantásra könnyű lenne ezt annyival elintézni, hogy itt egyszerű – ma népszerű kifejezéssel élve – trollkodásról van szó, ami azért nem annyira idegen a szerző személyiségétől.¹³ Azonban ha e ponton megállnánk, valami hiányérzet maradna, hiszen mintha túl könnyen oldottuk volna fel az előbbi ellentmondást, túl egyszerűen zártuk volna le egy komplikált gondolkodó összetett gondolatmenetét. Ezért én egy másik – a fenti ellentmondáshoz máshogy közelítő – értelmezést is felvetnék, mely szerintem helytállóbb. Helytállóbb, mert számol azzal, hogy Cioran életművének integráns része az ellentmondás, amit nem feloldani kell, és így eljutni egy iskolás szintű, logikailag kielégítő magyarázathoz, hanem megérteni, sőt átérezni. Cioran azzal, hogy egyszerre kárhoztatja a Nyugatot a lélekvesztés és kifáradás miatt, és ebben döntő szereppel ruházza fel a liberalizmust, és mindemellett elkötelezett liberálisnak vallja magát, az európaiság egyik döntő tétellel bíró kérdését hozza felszínre. Vajon az-e az igazi európaiság, ha elfogadjuk Európát olyannak, amilyen, és így nem veszünk tudomást a hosszú listákba rendezhető problémákról, vagy pedig az, ha szembenézünk ezekkel a kérdésekkel, és megpróbálunk azokra magyarázatot adni? Mindeközben természetesen nem tagadjuk, hogy mi magunk is részei vagyunk mindennek, és minden kritika ellenére is a Nyugat által teremtett világban kívánunk élni, nem pedig egy másik civilizációban. Ne feledjük, a Párizsban élő Cioran semmi jelét nem adta annak, hogy visszavágyna az '50-es évek keleti, „sztyeppe” Romániájába, sőt.

Cioran fenti gondolatmenete arra mutat rá, hogy az európai gondolkodásban a szenvedélyes kritika mellett harmonikusan megfér az azonosulás is a Nyugattal, még ha paradoxnak is tűnik, sőt talán ez az azonosulás teszi lehetővé a valódi kritikát. Ezért a civilizációs kritika és a kritizált civilizációval vagy kultúrával azonosuló személyes vélemény közötti ellentét valójában nem ellentmondás, hanem teremtő erő, mely képessé teszi a lényeglátó kritika megfogalmazására. Ami a fentieket még érdekesebbé teszi, hogy Cioran ezzel a paradoxonnal egyáltalán nincs egyedül, azt fölismerhetjük – szigorúan csak példálózva – Leo Strauss, Molnár Tamás, Roger Scruton vagy akár Thomas Mann munkásságában is. ■

**az ellentmondás
teremtő ereje** »»

¹² Uo. 12–13.

¹³ Vö. Nicolae TURCAN: Túlzás: változatok egy fogalomra. ford. NÉMETH Rudolf, Nagyvilág, 2012/6.